

מהר שלם – עיוני תנ"ך ומקדש

הרב שלמה מן-ההר*

לא כל אדם זוכה לשני שולחנות. יש שאוחזים בתלמוד, ומניחים ידם מההוראה למעשה; יש המורים לרבים, אך אינם מסוגלים להעלות על הכתב את חידושיהם; יש שידיהם רב להם בלימוד ש"ס ופוסקים, אך לא בתנ"ך ומחשבה – וכמובן, לכל מקרה מהאמורים לעיל קיים זה שכנגדו.

הרב שלמה מן-ההר ז"ל היה מהיחידים שזכו לשולחנות רבים: גם רב קהילה, גם מורה בחסד לציבור מגוון ברמות שונות, גם פוסק הלכה נודע בשערים. תוך שהוא מרביץ תורה עסק גם בצורכי הציבור, ואף נתן את דעתו על בעיות ההוראה והחינוך של הדור.

שניים מהמאפיינים הייחודיים של גאון רבגוני זה היו עיסוקו בתנ"ך, וציפייתו לישועה. כמי שציפה לזכות לראות את המקדש בנוי בחייו, הרבה לעסוק בדיני מקדש וקודשיו, והאיץ באחרים לעשות כן.

שנתיים לפני פטירתו, הוציאו תלמידיו – הרב יששכר גואלמן, הרב נריה גוטל והרב יגאל שפרן – את הספר 'מהר שלם', הכולל ארבעים עיוני תנ"ך ועיוני מקדש שלוקטו מכתביו. בשנה זו נמלא עשור להוצאת הספר, ומן הראוי שיכיר אותו כל מי שלימוד ענייני המקדש קרוב לליבו.

הספר עצמו נאה למראה. לשונו של הרב מן-ההר קלה ובהירה, והרצאת הדברים נעימה לקריאה. אולי משום כך, בפתח לספר המערכת מעידה שלא התערבה כלל בדברי הרב, פרט להוספת כותרות ו"זעיר פה זעיר שם בניסוח". כמו כן, המערכת מודה בתחילה לכל העורכים והמקלידים, אך הם נשארים באלמוניותם, ומתעורר חשש שלא היה לספר עורך אחד שהיה אחראי לכולו. למרות זאת, המאמרים ערוכים היטב, ובצורה כמעט אחידה. מסקירה חטופה, יש מעט טעויות באופן יחסי בהפניות

* הוצאת מרחבים, מרכז תורני ליהדות וחינוך, ירושלים תשנ"ט. 423 עמ'.

למראי מקום, אם כי במקום אחד חסרה הפניה למקור עיקרי. גם מפתח למראי מקום חסר.

מה שחסר לי במיוחד הוא הרחבה כלשהי באשר למקורות שמהם נלקחו העיונים השונים – האם מדובר בסיכום שיעור או במאמר בכתב, ומתי נאמרו הדברים (במקומות ספורים יש ציון העונה על שאלות אלו, אך אין בכך עקביות). גם לא ברור מדוע העיונים השונים סודרו כפי שסודרו. אך דברים אלה חסרים יותר למי שבא לחקור את דמותו ואופיו של הרב מן-ההר ז"ל; הלומד הממוצע יקרא את הספר וייהנה ממנו.

עיוני תנ"ך

גישתו הייחודית של הרב מן-ההר באה לידי ביטוי מובהק בעיוני התנ"ך שלו. אין זה נדיר למצוא מחברים המרשים לעצמם להשתמש בניתוח ספרותי של הפרקים, להעלות השערות המתבססות על היכרותם את נפש האדם (כלאורך העיון "ספר שמואל – ספר הולדת המלוכה"), להניח שלמספרים במפקד בני ישראל משמעות סמלית ושאינם מדויקים (אם כי הרב מן-ההר מוצא אילן גדול להיתלות בו – הרא"ש בסוף ערבי פסחים), או אפילו כאלה המתבלים את כתיבתם במילים לועזיות; אך דמותו של הרב מן-ההר ייחודית בנטייתו לקבל את דברי חז"ל כפשוטם, כמעט בכל מקום.

שני העיונים הראשונים מוקדשים להסבריו ביחס לדרכו בלימוד: המקום המרכזי שהוא נותן לדברי חז"ל והראשונים, תפיסתו את התנ"ך כעולם הלכתי, יחסו לזיהויים הרבים שעושים חז"ל בין דמויות שונות (כדוגמא, הוא מביא את הזיהוי בסנהדרין לח ע"א בין זרובבל ונחמיה), וקבלת פירושים שעברו מדור לדור כ"סוגיא דעלמא" בעלת מעמד שקול להכרעת השולחן ערוך בתחום ההלכה. הנושא מפותח בעיון נוסף, 'היחס אל דברי חז"ל בהלכה ובאגדה'.

העיון הנזכר לעיל מתמקד במגילת אסתר, ובו מתגלים עוד שני מאפיינים של דרכו של הרב מן-ההר: הראשון הוא הכבוד הרב שהוא רוחש למלוכה. הוא דן ברצינות גמורה (עמ' כח-ל) בשאלת מעמדם ההלכתי של מרדכי ואסתר, ובסמכותם לתקן תקנות – וזאת סביב השאלה האם כוחו הפוליטי של המשנה למלך גדול או קטן משל

מלכה.¹ באופן דומה, הוא מסביר את עדיפותו של דוד על שאול בכך ששאול טרח להתייעץ עם שריו ועבדיו, בניגוד לדוד שמשל באופן אבסולוטי (עמ' פד-צ, ועמ' צד). גם כאשר דוד מגלה חולשה, ובמקום להוציא להורג את יואב שהמרה את פיו והרג את אבשלום הוא ממתין לשעת הכושר ומצווה את שלמה שיעשה זאת – הרב רואה זאת כשבח לדוד, העומד בתוקף על כבוד המלוכה, ונוקם ונוטר כנחש.²

מאפיין נוסף, שאינו כה ייחודי לרב, הוא האמונה התמימה בגדולתם של אנשי התנ"ך ובסמכותם המוסרית. הוא מלמד זכות על שמשון, מעבר למה שמתחייב מדברי הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה, וכן על דוד ובת שבע, ומגיע לשיא בפרק ארוך שכולו לימוד זכות על שלמה המלך, והצדקת העבירות שהמקרא ייחס לו. באופן מפתיע, דווקא בדניאל הוא מוצא נקודת חובה שחז"ל והראשונים לא עמדו עליה – יחסו החיובי בתחילה לנבוכדנאצר.

כמדומה, בתיאורו את דניאל מנסה הרב מן-ההר לתאר את בני דורו, אשר קודם תקומת המדינה חשו הזדהות ואף הערצה כלפי מלכי הגויים, ולבסוף הגיעו לתשועה, כפי שהוא הגיע לנבואה, וזו תרום ותגבה עד לקץ הפלאות.³

מנגד, יחס ההערצה של הרב לשלמה המלך נשען על מפעלו הגדול – בניין בית המקדש. בשורת העיונים המוקדשים לספר שמואל, הרב מן-ההר עסק במידה רבה בתולדות המלוכה בישראל כתהליך הכנה לבניין המקדש, כאשר שלמה הוא שמוציא את התהליך לפועל. שלמה הוא ידיד ה' ומשיחו, המגלם בגופו את מלכות הקב"ה; והוא שבנה את הבית. מפעל זה, די שיצדיק חיפוש כל טצדקי של זכות לשלמה, גם במקום שבו המקרא שופך עליו קיתונות של ביקורת – כיוון שכבודו של המלך הוא כבוד המקדש, ולמעשה גם כבוד שמיים. הרב מפלפל באיסורים "לא ירבה לו נשים"

1 הרב מתאר את המלכה כדמות רבת עוצמה בחצר המלכות, בניגוד לשרים. לענ"ד, התמונה העולה ממגילת אסתר שונה בתכלית.

2 אמנם, בעמ' שעד הרב נדרש לעניין זה שוב, ושואל האם לאחר ביאת גואל צדק יהיה מלך המשיח שליט יחיד כדוד, או שמא יהא מלך הכפוף לשלטון העם, כבדמוקרטיית אירופיות. הרב נשאר בצ"ע, ומציין שכבר יחזקאל התלבט בזה, בפרק ל"ד ובפרק ל"ז.

3 אך יש לראות זאת לעומת העיון בדברי עמוס, והביקורת החריפה שהרב מטיח שם בבני הדור (קצא-קצב); כאן מתגלה החיסרון בכך שהמערכת לא צירפה לספר הסבר כלשהו בדבר המאמרים השונים.

ו"לא ירבה לו סוסים", ומאריך להוכיח שאת כל הכסף והזהב ששלמה הרבה – הוציא על בניין הבית ואוצרותיו, שלא צבר חלילה עושר לעצמו, ולבבו לא רם מאחיו.⁴

עיוני מקדש

חלקו השני של הספר מוקדש לעיוני מקדש, נושאים השייכים יותר לתחומי עיסוקו של מעלין בקודש. ההפרדה מלאכותית מעט, כיוון שלא מעט מהעיונים בשני החלקים עוסקים בתחומים דומים או משיקים, ומשתמשים באותה מערכת מקורות ורעיונות. בדרך כלל, מן הקורא נדרשת רמה גבוהה של היכרות עם יסודות העבודה והלכותיה.

נראה, שיפה עשו העורכים כאשר ערכו את הספר באופן זה: לאחר שפתחנו בלימוד התנ"ך, שאמור להיות יסוד היסודות, והבהרנו את היסודות הרוחניים של בחירת ישראל ושל השראת השכינה בו – אנו עולים ברמת הידע וברמה הרוחנית, ועוסקים כעת בקודש עצמו.

תשעה עשר עיונים יש בחלק זה של הספר, ודי בהסתכלות בתוכן העניינים כדי לגלות את רוחב אופקיו של הרב מן-ההר, ואת עיסוקו בתורה בשלושה רבדים: התחום הפרטני-טכני, העיון ההלכתי, וההשקפה הכללית על היסודות הרוחניים.

שישה עיונים⁵ – 'קדושת ארץ ישראל והמקדש', 'הכהונה והקרבת לפני הקמת המשכן', 'למה לא נחוגה חנוכת הבית בשילה?', 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם', 'הנבואה, מקום הנבואה ואנשי הנבואה' ו'בורא עולמות ומחריבם – מקדש ראשון, שני ושלישי' – הם ביסודם סקירה של התפתחות רעיון המקדש לאורך הדורות, החל מבריאת העולם. בעיונים אלה, הרב מן-ההר מרחיב את משמעות ההתפתחות ההדרגתית של ההיסטוריה, מתוך תפיסה פוזיטיביסטית של התקדמות לקראת תיקון העולם, וציפייה לישועה.

ארבעה עיונים – 'מהלכות הר הבית' (העוסק בדברי הרמב"ם שכל הר הבית היה מקוֹרָה, ובזיהוי החיל), 'הלשכות בבית המקדש', 'שערי העזרה' ו'בית המקדש – גשמיותו ורוחניותו' (העוסק בעיקר במצווה להשתתף בבניית הבית) – דנים בבניין הבית, ובירידה לפרטי הפרטים הטכניים של תהליך הבנייה.

4 שעל פי שיטת החינוך (מצווה תקב), הוא טעם האיסור להרבות ממון.

5 החלוקה המוצגת כאן היא על פי מיון הפרקים השונים, ואיננה משקפת את הסדר שבספר.

שבעה עיונים – 'סדרי עבודת שבט לוי במקדש', 'הכוונה הנדרשת בעשיית בגדי כהונה, ומצוות אחרות', 'פיטום הקטורת', 'בית המקדש והר המוריה' (העוסק במחלוקת הרמב"ם והראב"ד בדבר כניסה להר הבית בזמן הזה), 'עזרת נשים בבית הכנסת ובבית המקדש', 'קדושת לוויה וקדושת כהונה' ו'בדין כהן קטן' הם ביסודם דיונים למדניים-הלכתיים, חלקם נקודתיים וחלקם רחבים יותר.

בסוף הספר, מובאים שני מאמרים שהם בעצם ליקוטי הערות קצרות – 'עיוני משכן ומקדש' ו'עיוני קרבנות – רש"י ורמב"ם'. גם אלה הערות בעלות אופי של עיון הלכתי, לו ציבור הלומדים רגיל יותר.

הקבוצה הראשונה ממשיכה את עיוני התנ"ך שנזכרו לעיל, הן בתוכנם והן בסגנונם.⁶ מאחר שהספר הוא אסופת מאמרים מזמנים שונים, ישנן לא מעט חזרות. המדרש המספר שהקב"ה היה בורא עולמות ומחריבם (בראשית רבה ג, ז) נזכר פעמיים, יחד עם הבנת הרב את שלושת בתי המקדש כהמשך להם; וכמוהו החזרה על חשיבות המספר עשר, בהמשך לשיטתו המחפשת אחר משמעות סמלית למספרים הנזכרים בתורה, במיוחד אלו שלהם משמעות הלכתית. בהקשר זה הוא חוזר ומדגיש את חשיבות המספר עשר: עשרת הדיברות, עשר הרמות בקדושת המקום (על פי המשנה בכלים פ"א משניות ו-ט), עשרת הניסים שהיו במקדש (אבות פ"ה מ"ה), עשר הפעמים שבהן התקדש המקדש,⁷ עשר הפעמים שנקראו ישראל כלה (שיר השירים רבה ד, כא), ועשר שירות שנאמרו בעולם הזה (תרגום לשיר השירים א', א).

6 לדוגמה, בשני חלקי הספר ישנם דיונים הנוגעים למהות הנבואה ולאופיים של הנביאים – ואפשר שהעיון 'הנבואה, מקום הנבואה ואנשי הנבואה' זכה להיכנס לחלק זה של הספר רק בגלל שני העמודים הראשונים שבו, בהם הרב מן-ההר מבאר שקול הנבואה יצא מבית קודשי הקודשים. אך עיקרו של המאמר עוסק בקשר בין הנבואה לארץ ישראל, והדיון הארוך בדבר הנבואה והתפילה מקביל לדיון במאמר העוסק בנבואתו של יואל.

7 מניין זה הרב חידש מדעתו, ויש בו כדי להפתיע – כיוון שהוא מונה את קדושת המקום בהר המוריה (על ידי אדם הראשון, נוח והאבות), עובר משם לאהל מועד ולשילה, וחוזר לבית הראשון, השני והשלישי. לכאורה, מדוע לחבר את קדושת המקום עם השראת השכינה באוהל מועד ובשילה, שלא היו בירושלים? ואף אם ניתן ליישב זאת, מדוע לא נמנה את השראת השכינה בסניני? אפשר אולי ליישב על פי הרמב"ן בשמות כ"ה, א, אך תירוץ מעין זה טעון ביאור.

הרב מן-ההר הציע גם חידוש מרחיק לכת יותר – תיאור עשרה שלבים בגאולה, כפי שאלה באים לידי ביטוי בימינו. ומעניין הדבר, שבעמ' שמג הוא מזכיר את שמונת המקומות שבהם

הדיון במעמד נוב וגבעון ואיסור הבמות חוזר אף הוא מספר פעמים, אם כי בהבדלים מסוימים. במקום אחד הרב אף טוען שבנוב השכינה לא שרתה בישראל כלל, ושדברי הגמרא (זבחים ק"ח ע"ב) "בשלשה מקומות שרתה שכינה על ישראל: בשילה, ונוב וגבעון, ובית עולמים" – מתייחסים רק לגבעון, והצירוף "נוב וגבעון" אינו אלא מטבע לשון. גם הדיון בעניין שילה (שלו הוקדש מאמר מיוחד, שהוא למעשה תשובת הרב מן-ההר לשאלה שנשאל) מפתיע בהמעטתו בערך המשכן שהיה שם.

בארבעת העיונים הטכניים-לכאורה בדבר בניין הבית (למעשה חמישה; המאמר 'מהלכות הר הבית' מקיף שני נושאים), מתגלה רוחב היכרותו של הרב מן-ההר עם מקורות הראשונים והאחרונים, יחד עם סבלנותו הרבה לרדת לפרטי פרטים.

הרב פורש בפנינו יריעה רחבה, ומציג סקירה מקיפה של המקורות במשנה ובגמרא, שבצידה מיפוי שיטות הראשונים השונות. יש להתפעל מעוצמת המאמר בדבר הלשכות, המונה בצד הראשונים הקלאסיים והמצויים לעין כל גם את הריב"ן (במסכת שקלים), הראב"ה (הובאו דבריו בתו"ט במידות), רבנו יהונתן (בעירובין) והמאירי (ביומא). באותה מידה יש להעריך את הדיון הארוך על אודות מיקומה המדויק של כל לשכה ולשכה. במובן מסוים, ניתן לראות את הרב מן-ההר כחלוץ וכמבשר, אשר הטרים את העבודה הרבה שהשקיעו חברי מכון המקדש בעניינים אלה. נקודה נוספת המייחדת את הדיון כאן הינה הודאתו המפורשת של הרב מן-ההר כי אין בידו לקבוע את המספר המדויק של הלשכות.

המאמר בדבר שערי העזרה דומה באופיו ובהיקפו למאמר העוסק בלשכות; גם בעניין זה ישנן דעות רבות בגמרא, ומבוכה כיצד להכריע. הרב מן-ההר מציע דרך ליישב את רוב השיטות יחד (עם תיקוני גרסה קלים בחלק מהמקורות), ומסיים בדיון במשמעותם הרוחנית של המספרים השונים שהוצעו – שוב, כדרכו גם במאמרים אחרים.

המאמר 'בית המקדש – גשמיותו ורוחניותו' הוא מאמר הלכתי בדבר החיוב לבנות את המקדש. במהרה עובר המאמר למישור המחשבתי-רוחני, שאופייני יותר לקבוצת המאמרים הקודמת שתיארנו. והדבר אך מתבקש: השתתפותו של הפרט

שרתה שכינה (עפ"י דברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"א) – ואילו הזכיר את מעמד הר סיני הראשון והשני, היה מגיע לעשר גם כאן!

במעשה הבנייה איננה רק מעשה פיזי, כי אם גם עלייה והתעלות של היחיד, אשר בונה בית לקב"ה ובכך גם את עצמו ואת ביתו-שלו. עניין זה בא לידי ביטוי בלקט 'עיוני משכן ומקדש' בסוף הספר, שבהם הרב מבאר את שלוש התרומות שעליהן נצטוו ישראל, את כלי המקדש (שאותם הוא רואה, בעקבות פירוש רש"י לפרשת תרומה, כמייצגים את כתרי התורה, הכהונה והמלכות), ואת מחלוקת הרמב"ם (ריש הלכות בית הבחירה) והסמ"ג (עשה קסג) האם המקדש נבנה לצורך עבודת הקרבנות, או שמדובר במצווה עצמאית לבנות בית לשם ה'.⁸

יתר המאמרים בחלק זה של הספר שבים ומוכיחים שרגליו של הרב מן-ההר היו נטועות בעומק קרקע עולם הישיבות. אך גם בתחום הלמדני, הוא השכיל להשתמש בסגנונות שונים.

המאמר 'בית המקדש והר המוריה', המבוסס על שיעור שהרב העביר בישיבת 'עטרת כהנים', הוא מאמר מפתח בתחום זה. הרב התחיל בדברי אגדה המושכים את הלב, עבר לדיון הלכתי בדבר מקום המקדש והשאלה כיצד הוא מתקדש, וחזר ושילב את השניים יחד. לאחר מכן דן במחלוקת האם קדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא, וביאר את מחלוקת הרמב"ם והראב"ד בעניין. משם יצא לעסוק בכללי הפסיקה, ובחידושו של הראי"ה⁹ שגם לדעת הראב"ד יש איסור עשה בכניסה להר, אך אין כרת. מתוך כך דן הרב בהכרעה על פי 'סוגיה דעלמא', כלומר על פי הדעה המקובלת בציבור תופסי התורה, גם במקום שאין הכרעה ברורה בשולחן ערוך. וכשם שבתחילת הספר טען הרב שכך יש לנהוג ביחס לדברי אגדה, כך הכריע גם בשאלות הלכתיות.¹⁰ הדבר המעניין ביותר בשיטה שאותה הרצה כאן הינו שלאחר שהכריעו האחרונים שלא

8 בעולם הישיבות מקובל יותר להעמיד מול שיטת הרמב"ם את דברי הרמב"ן בריש פרשת תרומה, שהסביר את סוד המקדש בהשראת השכינה בתוך ישראל, אך הצבת הסמ"ג מול הרמב"ם מחדדת יותר את הדיון בדבר חובת האדם (שהרי שניהם עוסקים בחובת הגברא, או חובת הכלל, לבנות את המקדש, ולא בצורך גבוה אותו מזכיר הרמב"ן). הסמ"ג גם מדגיש את ייחוד המקדש בניגוד לבמות, שגם בהן ניתן לכאורה להקריב קרבנות. ומן הראוי להאריך בנושא זה לעומקו.

9 משפט כהן צו, ו. ויש להעיר, שלמקור זה, שהוא הציר המרכזי עליו נסב הדיון – אין כלל מראה מקום!

10 מעט מפתיע שהרב נזקק לדייק כך מדברי הראי"ה, כאשר עומד לרשותו ירושלמי מפורסם: "כל הלכה שהיא רופפת בבית דין, ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג" (פאה פ"ז ה"ה; מעשר שני פ"ה ה"ב; יבמות פ"ז ה"ג). וראה שו"ת גינת ורדים אבהע"ז ח"א, י.

כשיטת הראב"ד – דווקא אז יש לדעתו לרדת ליסודות שיטתו ולהבינה, אחר שאין לזה נפקא מינה לדינא כלל!

במספר מאמרים הלכתיים הרב מן-ההר מתחיל את ליבון השאלה בפירושי רש"י והרמב"ן על התורה, ומדבריהם הנוגעים למקדש ולעבודה הוא מפליג לעניינים אחרים – קבלת שבת, כוונה בעשיית מצוות ודין כהן שעבד עבודתו של בן לוי. פרט לזאת, הוא דן בתיקון הגדול שנזכר בסוכה נא ע"ב, וטוען שדווקא הוא מעיד על כך שנשים כלל לא נהגו להגיע למקדש – ומחדש שהדבר היה מתקנות אנשי הכנסת הגדולה. יש בדברים אלה כדי להתמיה: כדי להצדיק את המנהג דהיום ('סוגיה דעלמא' בלשוננו), הוא מוכן להעביר ביקורת חריפה כל כך על דורם של דוד ושלמה!

פרט לחריגים ספורים, מדובר במאמרים כמיטב המסורת הלמדנית. המאמר השלם האחרון אף קרוי בשם הקלאסי 'בדין כהן קטן', וכשמו כן הוא. גם המאמר החותם את הספר, 'עיוני קרבנות', כולל עיונים בדברי רש"י על התורה והגמרא, והערות קצרות בדברי הרמב"ם בהלכות מעשה הקרבנות. הערות אלו דומות בסגנון להגהות על היד החזקה, וכוללות ביאורים קצרים, ולעתים אף קושיה הנשארת בצ"ע. ההערה הקצרה שבסוף הספר מהווה סיכום יפה: דיון בזכותו של בית המקדש להציל את ישראל מיד צר, וראיה לגבי הקשר בין קדושת המקדש וקדושת ארץ ישראל.¹¹ הספר מסתיים בשאלה על אודות זר שהקטיר בבמת ציבור, ונשאר בצ"ע, כאומר: יש עוד הרבה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות.

11 הרב מן-ההר לא ביאר למה כוונתו בקדושת ארץ ישראל. ויעוין במשנה בכלים פ"א מ"ו, ובמחלוקת הרמב"ם והראב"ד בהלכות תרומות פ"א הכ"ו – ואפשר שכוונתו דווקא לקדושת ארץ ישראל על ידי כיבוש, כפי שהיה בבית ראשון. וצ"ע.